

**AMERIKETARA JOANDAKO EMIGRANTEAREN IRUDIA
EUSKAL HERRIKO PRENTSAN
(1876-1936)¹**

Urko APAOLAZA AVILA
Historian lizentziatua
(Euskal Herriko Unibertsitatea)

Laburpena: Artikulu honek Euskal Herriko prentsak 1876tik 1936ra emigrazioaren aurrean izan zuen jokabidea aztertu nahi du. Horretarako, garai hartako 34 egunkaritako 931 berri arakatu dira. Prentsak emigrantearen degradatze prozesu bat deskribatzen du Amerikarako joan-etorrian, baina aldi berean, hainbat kontraesan azaleratzen ditu. Nabarmenena da, egunkarietan marraztutako emigrantearen irudi negatiboa ez datorrela bat emigrazioak urte horietan izan zuen gorakadarekin.

Abstract:

Gako-hitzak / Key words:

**Euskal prentsa / Emigrazioa / Irudia / Amerika / XIX.-XX. mendeak
Basque press / Emigration / Image / America / 19th-20th centuries**

I.Sarrera

Garai bateko emigrantearen irudia aztertzeke orduan, hainbat irizpide kontuan har daitezkeela inork ez du zalantzan jartzen. Gai oso subjektibo bati buruz ari garenez, emigranteak honengan edo bestearengan eragin dezakeen irudia ezberdina dugu. Gure aldetik, irizpide hori egunkarietatik hartuko dugu eta horrek ez du inolaz esan nahi bat egiten dugunik egunkari horiek esandakoarekin.

I. 1. Ikerlanaren helburuak

Ikerlanaren izenburua oso orokorra bada ere (Ameriketara joandako emigrantearen irudia Euskal Herriko prentsan), helburu nahiko zehatzak ezarri dira. Helburu nagusia Ameriketarako emigrazioari buruzko irudi bat aurkeztea izan da; horretarako, iturri konkretu bat erabiliko da: jorratuko den garaian bizirik zeuden egunkariak hain zuzen ere. Honen inguruan, gauza bat argitu beharra dago, helburua ez baita emigranteen irudia zein zen ikertzea, baizik eta egunkariak emigrantearen inguruan irakurleen aurrean azaltzen edo aurkezten zuten irudia zein zen ikertzea. Beraz, irizpide garbi bat dago hemen aurreratu beharra, egunkarietan azaltzen zena ez du autoreak egiazat hartzen, baldin eta beste iturri batzuekin konparatzen eta osatzen ez den bitartean, hargatik, gaiaren eta beronen helburu nagusiaren zehaztapen garbia egitea beharrezkoa iruditu zaigu.

Emigrantearen irudia azaltzeko garaian, bildutako informazioa aztertu ostean eta testuinguru batean kokatu ondoren, honako atal hauen arabera sailkatzea komeni dela iruditu zaigu. Lehenik eta behin, emigrantearen irudia azalduko dugu, baina emigratu aurrekoa, hots,

¹ Artikulu hau, «Euskal Herria Mugaz Gaindi» nazioarteko mintegian aurkeztu zen, 2004ko maiatzaren 6-7an. Mintegi hau Euskal Herriko Unibertsitateak emaniko «Imagen e imágenes de la emigración vasca a América: identidad e imaginario colectivo (1835-2002)» ikerketa-proiektuaren barnean kokatzen da (1/UPV 00156.130-H-15310/2003).

emigrante izango denaren irudia dugu hau; emigrante horrek jatorrizko lurraldean nolako ezaugarriak ote zituen aztertu nahi da. Gerora, Amerikan bizi izandakoak ipiniko ditugu, bertan egon zen bitartean emigranteak Euskal Herriko prentsan zer irudi izan ote zuen azaldu nahi da hemen, zer iritzi ote zegoen egunkari hauetan Amerikara joan ziren horiei buruz. Azkeneko atalak itzulera jorratuko du, emigranteak jatorrizko lurraldera itzultzean, egunkarietan izan zuen eraginaz arituko gara honako honetan. Ikerlan guztian zehar, emigrantearen ezaugarri orokorrak eta zehatzak bereizten saiatu gara.

Lehen esan dugun bezala, ez dugu uste prentsaren esanak gizartearen iritzia ordezkatzen duenik, honako hau interes politiko eta erlijiosek eraginda azaltzen baita askotan². Baina dudarik gabe, garai haietako emigrazioarekiko pentsamenduaren zantzu asko eman ditzake iturri honek eta gai honen inguruko gizartearen iritzia bere osotasunean ordezkatzen ez badu ere, badago iturri honetatik zukurik ateratzerik, baldin eta egunkari bakoitzaren ezaugarri, jatorri eta edukiak ongi aztertzen badira.

Emigrazioaren inguruko gaia oso zabala eta askotarikoa da, azken urteetan emigrazio bakarra baina gehiago «emigrazio asko» egon direla azaldu nahi izan da³; Amerikako euskal presentzia hasi zenetik, zenbait prozesu sortu ziren, emigrazio selektibo eta elitista, masiboa baina homogenea, politikoa, eta abar. Ikerketa honek izan nahi du jorratzen ari garen gaia oraindik gehiago zabaltzeko pauso bat, hain zuzen, migrazio-prozesuak gaur egun behin eta berriz begien bistan ditugulako egin dira ezagun —ez dugu ahaztu behar Euskal Herria ez dela sortzen ari den immigrazio-prozesutik kanpo geratzen, zeinaren bidez herri txiroetako populazioak garaturiko herrietara jotzen duen—; immigrazio-prozesu honek, nolahi ere, aldaketa nabarmenak ekarriko dituela ez dago dudarik, bertoko kulturen eta pentsamenduan, esaterako, eta beste herri batzuetatik Euskal Herrira etortzea erabaki duten horien «irudia» sortzen ari gara gaur egungo gizartean. Ez gara orain aztertzen hasiko zein den osatzen ari den irudi hori, baina zalantzarik gabe, garai bateko emigranteen irudia zein zen jakiteak asko lagunduko digu gaur egungo immigranteen «irudia» eratzeari buruzko guztia ulertzeko.

Gure iturri nagusia Euskal Herriko prentsa izan da, baina horrek ez digu bide ematen emigranteen irudia Euskal Herriko emigranteetara bakarrik mugatzeko, ikusiko dugun bezala, herrialde honetako prentsan estatu mailako eta baita Europa mailako ikuspegi bat azaltzen baitzen askotan. Beraz, nahiz eta Euskal Herriko prentsa aztertu, emigrante ororen irudia da bertan bilatu nahi izan dena eta ez bakarrik emigrante euskaldunarena. Logikoa denez, euskal emigranteen inguruko berriak ugariagoak dira, baina modu berean Andaluziako edo Irlandako emigranteena ere askotan azaldu izan da.

Azken finean, begien bistan dagoena eta ikerketa honen bidez aztertu nahi dena hauxe da: egunkarietatik emigrantearen irudi zehatz bat «fabrikatu» zela, egunkari bakoitzaren interesen arabera, baina irudi hori ez datorrela bat gizarteak orotara emigratzen zuenaren pertsonarengan zuen irudiarekin. Prentsan, oro har emigrantearen irudi kaxkar bat azaltzen den bitartean, gizarte-iritzian eta geroago memorian, emigrante horren irudia arras ezberdina izan da, emigrantea aberastasun eta bizitza oparoarekin identifikatuz. Honen inguruan, hasierako hurbilketa batek kontradikzio nabarmena erakusten digu, gainera, ezin dugu ahortzi, emigrazioa ekiditeko prentsaren saiakera hauek guztiek ez zutela batere eraginik izan, ikerketa demografikoetan emigrazioak goranzko norabidea edo mantentzeko joera aurkezten baitu behin eta berriz. Horregatik beharrezkoa da gai honen inguruan sakontzea eta ikertzea zein izan zen prentsaren papera emigrantearen irudia sortzeko.

I. 2. Prentsa, emigrazioa eta Euskal Herria: gaiari buruzko gaur egungo egoera

² Alvarez, Tapiz (1996). Ikerketa honen irakurketa eginez gero, segituan ohartuko gara abertzaletasunak emigrazioaren inguruan bere prentsan izan zuen eragina norainokoa zen.

³ Alvarez (2004: 15). Alvarez-ek bertan honako hau dio: «De hecho, más que de 'emigración vasca' lo correcto sería hablar de 'emigraciones vascas', o incluso de 'procesos migratorios vascos'». 15. or.

Jorratu behar dugun gaiaren inguruan ikerketa zabalenak egin dituen José Manuel Azcona Pastor dugu, honek eta bere lan-taldeak zenbait liburu eta artikulu argitaratu dituzte euskal emigrazioaren eta Rio de la Platako herrialdeen inguruan. Prentsari buruzko informazioa eskaintzen duten lanen artean aurkitzen dira *Los Paraísos posibles* (1990) eta *Historia de la emigración vasca a Argentina en el s.XX* (1992), hauei Fernando Muru-ren «Prensa local y emigración vasca contemporánea (siglos XIX y XX)» (1996) artikulua gehitu behar zaie.

Lehenengoarekin hasiz, esan beharra dago erreferente bilakatu dela Argentina eta Uruguai euskal emigrazioa ikertu nahi duenarentzat. Liburu honetan interesatzen zaigun atalak «La reacción de la autoridades vascas ante la emigración» izena du eta bertan emigrazioaren aurrean autoritateek izan zuten jarreraz gain, prentsak nolako tratamendua eman zion azaltzen da. Horretarako Euskal Herriko egunkari asko ikuskatu dituela dio Azconak⁴, baina bere ikerketa batez ere bospasei aldizkaritan oinarritzen da: 1880ko hamarkada arte *Irurac Bat*, *Villa de Bilbao* eta *Euscalduna*, 1880tik 1900 bitartera, berriz, *La Unión Vasco-Navarra* eta *El Nervión* egunkariak.

Prentsaren jokabidea bi garai ezberdinetan bereizten du, batetik 1842tik 1880ra, aldi honetan emigrazioaren inguruan prentsak izan zuen hasierako erreakzioa zein izan zen azaltzen da, pixkanaka emigrazioaren kontrako iritzia gogortuz joan zen. Hurrengo aldia, 1880tik 1900era, Jose Colá y Goitiren artikuluetan oinarritzen du gehienbat, urte hauetako pertsonaia gako bihurtzen du horrela Colá y Goiti. Aldi honen ezaugarri nabarmena da prentsak guztiz deitoratu eta kritikatu izana emigrazioa eta haren eraginak.

Lan horren garrantzia eta interesa inolaz ere gutxietsi gabe, esan beharra dago prentsaren tratamenduaren inguruan hutsune batzuk dituela gure ustez. Hutsune bat iturrietan azaltzen zaigu, Azconak dio egunkari ugari ikuskatu dituela, baina idazlanean bospasei bakarrik dira sakonki erabiltzen direnak, gainera, guztiak Bizkaiko egunkariak dira, honek ezin du Euskal Herri osorako edo behinik behin Hegoaldeko lau probintziatarako den ikerketa bat ordezkatu. Hutsune kronologikorik ere badago, 1864 eta 1883 arteko zuloa esaterako; baina Azconaren lanak herren egiten du, gure ustez, iritzi publikoaren ordezkagarri gisara prentsari ematen dion garrantziagatik. Nolabait egiazat jotzen ditu prentsak esandakoak, testuinguruarekin behar bezain sakon alderatu gabe.

Azconak eta bere lan-taldeak *Historia de la emigración vasca a Argentina en el s. XX* idatzi zuen pixka bat beranduago; lan-talde horren barruan sartzen dira Ines García-Albi Gil de Biedma eta Fernando Muru Ronda. Liburua Eusko Jaurlaritzak subentzionaturiko «Amerika eta Euskaldunak» proiektuaren barruan sartzen da eta 1992an kaleratu zen. Badirudi, Azconaren *Los Paraísos posibles* liburuaren jarraipen bat dela, guri interesatzen zaigun zatia behintzat bai; bigarren ikerketa honek, bere aitzindariak landuriko eredu berdinei jarraitzen baitie.

«Autoridades, leyes, prensa y emigración vasca» izenburupean, 1900 eta 1936 arteko garaia aztertzen du. Lehen Mundu Gerra arte, prentsak emigrazioaz izan zuen tratamendua XIX. mendearen bukaerakoaren antzekoa izan zela dio ikerlan honek⁵. XX. mendeko Argentinako euskal emigrazioaren inguruko lan honetan, Azcona eta bere lan-taldeak ederki azaltzen dute emigrazioaren inguruan prentsaren tratamenduak izandako bilakaera, sailkapen kronologiko zehatzak eginez. Baina oraingo honetan ere hutsune batzuk aurki daitezke ikerlanean: Azconaren aurreko liburuan bezala, hutsune nabarmenena erabilitako iturriak dira; izan ere, Euskal Herri osoa ordezkatzeko, hiru egunkari erabili zituzten bakarrik: *El Nervión*, *El Porvenir Vasco* eta *Euzkadi*; gure aburuz, hiru egunkari horiek ezin dute Euskal Herri

⁴ Azcona (1990: 166). Honako zerrenda hau ipintzen du: *Irurac Bat*, *Villa de Bilbao*, *El Eco Vascongado*, *Euskalduna*, *Semanario Católico Vasco-Navarro*, *Laurac Bat*, *La Juventud Católica Vizcaina*, *El Noticiero Bilbaino*, *La Unión Vasco-Navarra*, *El Nervión*, *La voz de vizcaya* eta *La lucha de Clases*

⁵ Azcona, García-Albi, Muru (1992: 107). Honela dio pasarte batean: «...La dureza informativa que caracterizó a la prensa vasca decimonónica fue también la nota dominante en estos primeros años de este siglo...».

osoko prentsa guztia ordezkatu, garai haietako egunkari garrantzitsuenetakoak diren arren, herrialde eta ideologia zenbait ez baitira egunkari horiekin ordezkatzeko.

Horretaz gain, ikerlanak egunkarietan azaldutakoa deskribatzen du, baina ez ditu prentsaren jokabideak sakontzen, ez ditu arrazoiak ematen prentsaren kritikak zergatik izan ziren azaltzeko —ideologia abertzaleko egunkarien kasuan, bereizketa bat egiten duen arren—. Are gehiago, askotan badirudi egiatzat hartzen dituela egunkarietan esandakoak, hona hemen adibide bat: «... Los embaucadores, aprovechando la mayoría de la veces las crisis económicas cíclicas en las zonas fabriles del País Vasco, ofrecían a los obreros un porvenir seguro en tierras americanas. Mientras tanto, en las repúblicas sudamericanas centenares de vascos sufrían todo tipo de miserias...»⁶ Honako hau, bakarrik *El Nervión* egunkariko berri bat erreferentziatzat harturik baieztatzen da. Azken finean, iturri ez gehiegi erabiliz eta iturri hauen deskribapena eginez, ondorio orokorrak atera nahi dituen lan baten aurrean aurkitzen gara.

Fernando Muru Ronda-ren «Prensa local y emigración vasca contemporánea (siglo XIX y XX)» artikulua 1996an idatzi zuen. Artikulu hau, *Emigración y redes sociales de los vascos en América* liburu kolektiboaren barruan kokatzen da⁷; bertan 1850-1990 arteko prentsa aztertzen du, baina bistakoa da aurretik aipatu ditugun bi liburuen laburpen bateratu bat dela, azpi-izenburuak ere berdinak baitira; Fernando Muruk 1940 eta 1990 arteko garaia buruzko atal bat gehitzen du, XX. mende osoaren ikuspegia emateko. Bertan erabilitako iturriak eta hauen tratamendua aurreko ikerlanen berberak dira, baina kasu honetan, laburpen bat besterik ez da eta garai bakoitzari buruzko azalpenak oso murrizak eta orokorrak dira.

Oro har, balio handiko ikerketa batzuen aurrean gaude, oraindik inork landu ez duen gai bat jorratzen baita eta XIX. eta XX. mendeetako prentsak emigrazioaren inguruan zuen iritziari buruzko zantzu batzuk ematen baititu. Ikerketa hauetan garbi ikusten dira hainbat hutsune. Iturrien aldetik, ikuskaturiko egunkariak eskasak iruditu zaizkigu eta, era berean, Bizkaia soilik ordezketa dezakete. Gainera, zenbait artikulutan azaldutakoa kasu askotan egiatzat hartzen da, egunkariek zuten iritzia eta euskal gizarteak zuena berdinak zirela adieraziz: «Partiendo del principio de que la prensa es fiel reflejo de la conciencia de todas las sociedades, es relativamente fácil conocer lo que la opinión pública vasca opinaba acerca de la práctica migratoria de sus conciudadanos a América»⁸. Ikuspegi hau okerra dela iruditzen zaigu, kontuan hartzen badugu garai haietan zegoen alfabetatze maila baxua eta euskaldun elebazarren kopuru altua, euskal elebazarrek zanga handia gainditu behar zuten ia guztiz gaztelaniaz idazten zen prentsa bat irakurtzeko garaian; ondorioz esan daiteke prentsak ez zuela iritzi publikoa behar bezain ongi islatzen. Bestalde, oso zaila egiten da emigrantearen irudiari buruzko informazio zehatza aurkitzea, baldin eta liburu hauetan aurkezten diren testu orokorretan bilatzen ez bada, eta orduan ere, aurkitzen den informazioa zeharkakoa izaten da.

Ikuskatu dugun gainerako bibliografia zabalean, ia ez dugu aurkitu emigrazioa eta Euskal Herriko prentsa erlazionatzen dituen aipamen zabalik. Egia da noizean behin azaltzen direla aipamen zehatzak, hala nola erabili izan direla noiz edo noiz prentsan agertu ziren iturriak gauza bat edo beste azaltzeko, baina horretaz aparte ez dago ezer askorik. Segidan, ikuskatu ditugun lan garrantzitsu batzuetan prentsa eta emigrazioaz zer esaten den azalduko dugu, betiere adibide gisara.

1998an Maria Concepción Santiso Gonzalez-ek *Los vascos y América: Cien años de torrente migratorio: Diáspora vasca y enganchadores (1830-1930)* liburua argitaratu zuen⁹. Izenburuak ongi dioten bezala, batez ere emigrazio-agenteez mintzo da Santiso lan horretan; horretarako artxibategietako dokumentuak erabiltzen ditu, ia kasu gehienetan Gipuzkoara

⁶ Ibid. (1992: 109). Beste pasarte honetan garbiago uzten du bere iritzia lan-talde horrek: «Si se considera que la prensa es fiel reflejo de la conciencia de cualquier sociedad podemos conocer lo que se pensaba en el País Vasco de principios de siglo acerca de la emigración de sus habitantes a las repúblicas americanas» (Ibid., 1992: 106).

⁷ Escobedo, De Zaballa, Alvarez (1996).

⁸ Muru (1996: 193).

⁹ Santiso (1998).

mugituz, bertako protokoloen artxibora eta Artxibo Orokorra. Haren lanaren errebaso bat eginez gero, ikus daiteke ez duela prentsa iturritzat ia inoiz hartzen, baina iturri horren inguruan hau dio momentu konkretu batean: «... estudiosos y prensa coetánea denunciaron hasta la saciedad los dudosos métodos empleados en recluta, sobre todo las terribles consecuencias para el emigrante (malos tratos, abandono, despoblamiento...)»¹⁰. Prentsako iturriak baino gehiago Colá y Goitiren *La emigración vasco-navarra*-tik ateratako erreferentzi batzuk erabiltzen ditu agente hauek deskribatzeko. Beraz, hori da lan honetan prentsaren inguruan azaldutako guztia; eskasagoa da alde horretatik Emiliano Fernandez de Pinedo ekonomia-historialariaren lan batean azaldutakoa, hots, ezer ere ez. Fernandez de Pinedok, hainbat iturri erabiliz —batez ere artxibo iturriak— XIX. eta XX. mendeetako emigrazioak Euskal Herrian izan zuen eraginaz lan interesgarri bat kaleratu zuen¹¹, baina bertan ez da inolako iturri hemerografikorik erabiltzen.

Emigrazioa aztertzeko prentsaren erabilera zehatza Miguel Angel Arrieta-ren *Emigración alavesa a América en el siglo XIX* liburuan aurki dezakegu.¹² Bertako atal batean emigrazioa bultzatu zuten faktoreak aztertzen ditu, emigrazio-agenteak *El Anunciador Vitoriano* arabar egunkaritik ateratako zenbait artikuluren bidez deskribatuz. Gainera, Colá y Goitiren «A los emigrantes vasco-navarros» artikulua sailaren berri ere ematen du. Modu berean, Arrietak bidaia-konpainiek egunkarietan egiten zituzten publizitate kanpainen inguruan estatistika konkretu batzuk egiten ditu —nahiz eta ez dituen aurkezten, soilik aipatu—. Baina Arrieta ez da prentsako publizitatearen ingurukoak aipatzen bakarria, Claude Mehats-ek ere honelako zerbait dio: «Les journaux sont utilisés comme supports publicitaires directement et indirectement. La méthode directe, celle des annonces est bien connue»¹³. Baina modu berean dio XX. mendean beste teknika eta komunikabide batzuk erabili izan zituztela: argazkiak, zinema eta abar... «La communication se double d'une réussite "marketing" lorsqu'il utilise la technique, photographie, mais aussi cinéma, afin de prouver, et de convaincre les Basques sur la réussite matérielle des émigrants»¹⁴.

Ikusten denez, Azconaren lan-taldeaz gain, euskal emigrazioa aztertzen duten beste ikertzaileek ez diote prentsari kasu handirik egin, euskal emigrazioaren inguruko ikerkuntza eta honek Euskal Herrian izan zuen eraginaren analisia, bilakaera demografikoetara zuzendu baitute batez ere. Atal honetan baina, bada bereizi beharreko ikerlan bat, zeinak emigrazioa eta prentsa zuzenki erlazionatzen baititu: «Prensa nacionalista vasca y emigración a América», Oscar Alvarez eta Jose Maria Tapiz-ek egindakoa¹⁵. Bertan, izenburuak berak dioen bezala, prentsa abertzalearen eta emigrazioaren azterketa bat egiten da, iturri honen bidez bi ikertzaile horiek abertzaletasunak emigrazioaz zuen iritzia arakatu eta aztertu dute, eta horretaz gain *Bizkaitarra*, *Aberri*, *Euzkadi* eta *Excelsior* egunkarietan azalduko emigrazioari buruzko berrien zerrenda osatu bat aurkezten da. Azken lan horrek ekarpen ugari egiten ditu eta emigrazioari buruzko ikuspegi zabalago bat osatzeko urrats bat gehiago da horrenbestez.

Emigrazioarekin zuzenki erlazionaturik ez badago ere, ezin izan dugu albo batera utzi espainiar historiografian hain garrantzitsua izan den gai bat, 1898ko Kubako Gerra. Espainiako prentsan Kubako Gerra nola islatu zen aztertzen duten lan ugari argitaratu dira azken urteetan, lehenengo mendeurrenaren altzoan hain zuzen eta, batez er, Andaluziako «eskoletan». Horregatik, Andaluzian gai honek izan duen eraginaz hitz bi esan behar dira, aztertutako bibliografian, ikerlanen gehiengoak herrialde honi buruzkoak edo bertako ikertzaileek eginak direla ikusi baitugu. Ikertzaile horien artean oparoena Rosario Sevilla

¹⁰ Ibid. (1998: 22).

¹¹ Fernandez de Pinedo (1993).

¹² Arrieta (1992).

¹³ Mehats (1999: 52). Ikerlan honetan, prentsaren inguruko aipamen gutxi egiten bada ere, Claude Mehats-ek iturri berezi bat erabiltzen du: bertsolaritza.

¹⁴ Ibid. (1999: 53).

¹⁵ Alvarez, Tapiz (1996: 230-260).

Soler dugu, bere ikerlanetan Kubako Gerraren inguruko iritzi publikoa aztertzen du, esaterako: «La intervención norteamericana en Cuba y la opinión pública andaluza»¹⁶ artikuluak, baina kasu gehienetan, iritzi publikoa prentsaren bidez aztertzen du: «España-Cuba, 1898: Prensa y Opinión Pública»¹⁷ edo «Opinión pública frente a opinión publicada? 1898: La cuestión cubana»¹⁸ artikuluetan ikus daitekeen bezala, betiere, iritzi publikatuaren eta publikoaren arteko ezberdintasun zorrotz bat eginez. Sevillako Diputazioak argitaraturiko *España y las Antillas: el 98 y más* liburu kolektiboan, prentsak 98ko Gerrari buruz izan zuen trataera askotan azaltzen da¹⁹. Andaluziari buruzko lanak askoz gehiago diren arren, beste herrialde batzuetakoak ere aurkitu ditugu, Elena Santillanek Pontevedrako prentsa aztertu zuen 1992an²⁰, Juan Andres Blancok, berriz, *El Norte de Castilla* egunkariaren jarrera izan zuen bere artikulu batean gai nagusi²¹. Azken finean Espainiako probintzia ia guztietan zabal azterturiko gai bat dela bistakoa da. Euskal Herrian, berriz, ikerketa gutxiago egin dira, Jose Javier Sanchez Aranda-ren «Desastre del 98 y la prensa navarra»²² edo Álvarez Gila-ren bertsolaritzari eta iritzi publikoari buruzko artikuluak daude hauen artean²³.

Ezin da ukatu, beraz, honako gai hau aski ikertua izan dela, Espainian batez ere. Izan ere 1898ko Gerra berezia izan zen prentsari dagokionez, badirudi lehenengo aldiz gerra baten nondik norakoak egunetik egunera jakin izan zirela eta hori iraultza bat izan zen garai haietako kazetaritzan. Aipagarriak dira Kubara joaten ziren soldaduei buruzko deskribapenak eta bertan sufritzen zituzten miserien kontakizunak, «beharturiko emigrante» horren irudiari buruzko informazio zabala aurkezten da bertan eta.

I. 3. Iturrien deskribapena

Ikerketa hau egiteko oinarrizko iturria hemerografikoa izan da, 1876 eta 1936 arteko egunkariak; baina oinarrizko iturri horretaz gain beste zenbait iturritatik ere edan dugu ikerlana osatzeko —fondo berezietako eta agiritegietako dokumentuak, ahozko iturriak edo obra klasikoak, esaterako—. Nola ez, bibliografia osagarriak paper oso garrantzitsua izan du jasotako informazio guztia testuinguru batean kokatzeko. Bestalde, badaude bibliografiatik edo egunkarietatik atera ez ditugun beste zenbait dokumentu —garaiko artxiboetako dokumentu ofizialak kasu—.

Orain hamarkada bat Euskal Herriko Unibertsitateko Erdi Aroaren, Aro Berriaren eta Amerikaren Historia Sailak, historiako ikasleekin lankidetzan, proiektu interesgarri bat burutu zuen «Amerika Euskal Herriko prentsan» izenburuarekin. Izenburuak berak dioen bezala, proiektuaren helburua Euskal Herriko prentsan Amerikari buruz azalduetakoaz ahalik eta gehien biltzea zen. Euskal Herria esatean, Hegoaldeko lau probintziak eta Ipar Euskal Herria esan nahi dugu eta proiektuan Nafarroako zenbait egunkari eta Iparraldeko bat azaltzen dira, beraz. Proiektuaren ondorioak nabarmenak izan ziren, egunkarietan azalduetako berri eta artikuluen fitxak egin ziren, milaka, eta guztiak departamentuko mintegi batean gorde ziren ahal zen moduan, noizbait txukunduko zirelakoan.

Lehenik egin beharrekoa bereizketa-lana izan zen; izan ere, fitxa askok guri interesatzen ez zitzaizkigun edukiak baitzituzten, gaia Amerika orokorrean hartuz izan baitzen eta guk «emigrazioa» jorratu nahi baikenuen zehazki. Horregatik, bereizketa-lan luze baten

¹⁶ Sevilla (1986).

¹⁷ Ibid. (1998)a.

¹⁸ Ibid. (1998)b.

¹⁹ Horien artean Alfonso Braojos-en «El 98 cubano en la prensa ilustrada española» artikulua aurkitzen dugu (Braojos, 1999). Andaluziatik atera gabe, gai honen inguruan argitaratutako beste lan mardula da Maria Jose Ruiz Acosta-ren liburua, Hispanoamerikako Ikasketen Eskolak argitaratu zuen Sevillan bertan 1996an (Ruiz, 1996).

²⁰ Santillan (1992).

²¹ Blanco (1996).

²² Sanchez (1993).

²³ Álvarez (1999). Ikusi ere herri mailako bere beste artikulu bat (Alvarez, 2000).

ondoren soilik emigrazioari buruz hitz egiten zuten berriekin osaturiko datu-base bat eratu genuen. Datu-base horretan 34 egunkaritatik ateratako 931 berri ipini ziren. Datu-base hau izan da ikerketa honen iturri garrantzitsuena (baina ez bakarra). Datu-base hau ez da soilik «Amerika Euskal Herriko prentsan» proiektutik atera, honen zati txiki bat beste iturri batzuetatik ere egin da, batez ere bibliografian aurkituriko erreferentzia hemerografikoetatik. Horrela *El Porvenir Vasco*, *El Nervión* eta *La Unión Vasco-Navarra* egunkarietako fitxak bibliografiatik ateratako erreferentzi hemerografiko hauekin osatu dira hein batean. Segidan ipintzen den taulan, ikuskaturiko egunkarien eta hauetan aurkituriko notizia kopuruen berri ematen da:

Taula I

Egunkariaren izena	Berri kopurua	Egunkariaren izena	Berri kopurua
Aberri	11	El Noticiero Bilbaino	1
Beti-Bat	1	El Pensamiento Navarro	4
Bizkaitarra	21	El Porvenir Vasco	7
Diario de la Mañana	1	El Pueblo Vasco	3
Diario de Navarra	3	Euscalduna	2
Diario de San Sebastian	4	Euskalduna	8
El Alaves	3	Excelsior	12
El Anunciador Vitoriano	119	Euzkadi	277
El Arga	2	Irurac Bat	8
El Cuartel Real	1	La Concordia	56
El Eco de Navarra	9	La Gaceta del Norte	40
El Eco Vascongado	1	La Libertad	18
El Fuerista	14	La Lucha de Clases	2
El Gorbea	72	La Unión Vasco-Navarra	18
El Heraldo Alaves	73	La Voz de Guipúzcoa	9
El Liberal	44	La Voz de Vizcaya	8
El Navarro	1	Villa de Bilbao	3
El Nervión	75		
Egunkariak guztira: 35			Berriak: 931

Taula honetan ikusten denez, ahalik eta egunkari gehien ikuskatu nahi izan dira, horren ondorioz 35 egunkaritatik ateratako fitxak aurki ditzakegu. Baina taulari ongi begiratu gero, garbi geratzen da berri kopurua ez dagoela egunkarien artean ongi banatua, egunkari batzuek berri kopuru oso altua baitute eta beste batzuek, berriz, oso txikia. Horrek ez du esan nahi egunkari batean bestean baino berri gehiago aurkitu direnik emigrazioari dagokionez, baizik eta egunkari bat sakonkiago ikuskatu zela, urte eta zenbaki gehiago begiratu. Horrela gertatzen da, esaterako, *El Anunciador Vitoriano*, *Euzkadi* edo *El Nervión* egunkariekin, lehenak 1879 eta 1890 arteko epea jasotzen du, bigarrenak 1913 eta 1937 artekoa eta hirugarrenak, berriz, 1891 eta 1921 artekoa. Alderantziz gertatzen da *El Pueblo Vasco* (1912) *El Alavés* (1895) edo *Diario de Navarra* (1935) egunkariekin, hauetan oso berri gutxi aurkitu dira, ikuskaturiko urteak oso gutxi izan direlako —kasu gehienetan urte bakarra—.

Izan ere, lan honen bidez ez da estatistiketan oinarrituriko ikerketa bat egin nahi izan, baizik eta aniztasunean oinarriturikoa. Hasieratik ohartu gara ia ezinezkoa dela egunkari guztiak 1876tik 1936 arte ikuskatzea —gehienek ez dute gainera horren bizi luzea egin—. Helburua aniztasuna izan da, bai egunkarien aldetik, kronologia aldetik eta geografia aldetik;

horretarako egunkari bakoitzean zundaketa batzuk egin dira, urte konkretu batzuk eta egunkari ordezkagarrienak ikuskatuz.

Esan bezala, geografia aldetik ere esparrua ahalik eta gehien zabaldu nahi izan da eta Euskal Herriko leku guztietako egunkariak aztertu nahi izan dira; egunkari hiritarretatik baseritarretara, Arabatik Lapurdira:

Taula II
Aztertu den egunkari eta berri kopurua probintzia bakoitzeko

Herrialdea	Egunkari kopurua	Berri kopurua
ARABA	6	341
GIPUZKOA	4	28
NAFARROA	6	20
BIZKAIA	18	523
IPARRALDEA	1	8

Ondoko taulan berriro ere alde nabarmenak ikus daitezke, baina berriro ere dibertsitate handia azalduz. Hego Euskal Herriko lau probintziak ordezkatu dira, Gipuzkoako kasuan, hasiera batean bi ziren ikuskaturiko egunkariak, baina gutxi zirela-eta beste bi gure kabuz ikuskatu genituen, kontrako ideologiakoak gainera: *El Fuerista* eta *La Voz de Guipúzcoa*. Bizkaian ikuskaturiko egunkari kopurua benetan altua da eta berri kopuruarekin ere berdintasunean pasatzen da, zeren *Euzkadi* egunkariaren berri kopurua gehitu baitzaio —277, berrien erdia baino gehiago— baina hau salbuespen bat besterik ez da. Iparraldeari dagokionez, egunkari bakarra izan dugu ikusgarri, baina dena den, Iparraldeko kasua ez dugu Hegoaldekoa bezain sakonki aztertuko, bata eta besteak alde nabarmenak baitituzte eta Iparraldearen egoera soilik aipatu egingo dugu.

Taula III
Berri kopurua urtetik urtera (1876-1936)

Urtea	Berriak	Urtea	Berriak	Urtea	Berriak
1876>	18	1896	0	1917	8
1876	0	1897	7	1918	6
1877	8	1898	0	1919	12
1878	0	1899	2	1920	8
1879	4	1900	2	1921	10
1880	14	1901	18	1922	2
1881	9	1902	8	1923	13
1882	13	1903	1	1924	22
1883	14	1904	9	1925	15
1884	14	1905	8	1926	16
1885	15	1906	0	1927	8
1886	6	1907	24	1928	11
1887	9	1908	7	1929	18
1888	41	1909	5	1930	4
1889	84	1910	12	1931	12

1890	44	1911	13	1932	11
1891	14	1912	39	1933	32
1892	17	1913	31	1934	14
1893	2	1914	11	1935	15
1894	1	1915	11	1936	4
1895	3	1916	12	Ezezagun	7

Ikerketaren esparru kronologikoa 1876tik 1936 artekoa izanik —II. Gerra Karlistatik 1936ko Gerra arte—, egunkariak ere esparru kronologiko horren barruan ikertu nahi izan dira. Hala ere, badaude, gutxi badira ere, berri batzuk 1876 baino lehenagokoak, handik eta hemendik, nahi gabe lortu ditugunak eta garai kronologiko bat bestearekin konparatzeko balio izango digutenak. Beste tauletan ez bezala, taula honetan ez da urtetik urtera alde nabarmenik ikusten, ez dira behintzat hutsune handiak geratzen, urte guztietan badago berririk eta kopuruak aldatuz doazen arren, kasu askotan gradualki pasatzen da hori, nahiz eta badauden urte batzuk berri kopuru handiagatik bereizten direnak —1888 eta 1890 artekoa edo 1912-1913 artekoa kasu—, 1890ean hain justu, Argentinan krisi ekonomiko latz bat jasaten ari ziren. Dena den, garbi geratu behar da ezen ikerketa honetan ez dela aztertu nahi izan egunkari bat goitik behera jaio zenetik itxi arte, ikerketa honetan aniztasuna izan da bilatu dena, egunkari batetik bestera, garai batetik bestera edo leku batetik bestera egon daitezkeen diferentzia eta ñabardurak azaleratu nahi izan dira.

II. Prentsa, emigrazioa eta emigrantea

Kontsultaturiko prentsan, emigrazioaren inguruko kointzidentzia nabarmen bat aurkitzen dugu, egunkari guztiek eskema garbi bati jarraitzen diote —José Colá y Goitiren liburutik ateratako eskema da hori, gero ikusiko dugun bezala—. Eskema horrek honako bide hau jorratzen du: emigranteak Amerikaren irudi gozo bat dauka buruan, topikoengatik gizarte xumean errotu den oparotasun-irudi bat. Bertara joanez gero, dirua erruz irabaz daitekeela uste du emigranteak, ekonomikoki aurrera atera ahal izateko lurralde bikaina baita hura, bertatik etorritako indianoek hala erakusten dute behintzat. Irudi hori zabaltzeko lanak «engantxadoreek» egiten dituzte, beraiek herriz herri ibiltzen dira eta horrela engainatzen dituzte emigranteak, Amerikari buruzko gauza ederrak esanez eta bertan aberasteko lurralde ona dela sinetsaraziz.

Emigranteak engainatu ostean, ontzietan sartu eta hor hasten da hondamendi guztia, bidaia infernu bilakatzen da, hilda lurreratzen ez dena, gaixorik lurreratzen da edo sekulako gosearekin. Amerikara iristean, bertan lana erraz aurkituko dutela uste dutenek bestelako egoera bat aurkituko dute, lan gutxi dago eta, gainera, askotan emigranteak esplotaziora behartzen dituzte, soldata urri baten truke lan-baldintza kaxkarrak jasan behar baitituzte. Beraz, Amerika ez da izango uste dutena, lurralde pobrea baizik, anabasak garaitzen duen lurraldea eta bertako gobernuak ez du ezer egiten hori gainditzeko. Emigranteak berriz ere penintsulara itzuli nahi duenean, horren ezinean aurkitzen da, zuen diru guztia xahutu baitu eta ez dauka gehiago itzultzeko bidaia ordaintzeko, beraien familiei idazten diete diru pixka bat bidal dezaten, bertako miseriak kontatuz. Nola hala itzultzen direnak erabat damaturik irteten dira ontzitik, bertakoei Amerikara ez joateko esanez.

Hau da, beraz, egunkarietan ia gehienez osatzen den eskema orokorra, emigrazioaren prozesu lazgarri bat erakutsi nahi dute iturri hauek hain zuzen. Noski, ñabardurak eta bestelako eskemak ere baliatzen dira, baina ikus daiteke orain aurkezturiko iritzi hau oso orokorra dela eta eskema honek hein handi batean aztertzen dugun garai kronologikoan irauten duela indar gehiagoz edo gutxiagoz bada ere (1876-1936 artean). Prozesu honen guztiaren barruan emigrantearen irudiari buruzko datu ugari aurki daitezke eta joan-etorriko

bidaia honek aurrera egin ahala, emigrantearen irudia eraldatuz joaten da, beraz, irudi horrek joan-etorriko bidaiaren pareko bilakaera bat izango du, gero azalduko dugun bezala

II. 1. Emigrantea eta emigrazioa, emigratu aurretik

Aipaturiko joan-etorriko bidaia horren hasieran gehien nabarmentzen den pertsonaia bat emigrazio-agentea dugu, pertsonaia horren zeregina itsas konpainientzat lan egitea izaten zen, emigratu nahi zuten pertsoneri txartelak saldu eta bidaia antolatzen zieten; prentsarentzat, ordea, agente haien lana ez zen horretara mugatzen; izan ere, ahalik eta pertsona gehien «engantxatu» behar omen zuten diru gehiago irabazteko eta horretarako aberastasunez beteriko bizitza bat eskaintzen zieten emigranteei. Hemen ikus ditzakegu emigrazioaren inguruko bi irudi arras ezberdin, kontrajarriak erabat. Emigrazio-agentea guztiz maltzurra omen zen prentsaren aburuz, baina aldi berean bizkorra, mundu asko ikusia, baita faltsua eta krudela ere. Emigratzera zihoan pertsona, berriz, inuzentea omen zen, ameslaria baina ezjakina, jatorra baina arrunta, bere auzotik sekula irten ez zen pertsona «garbia» genuen, beraz.

Zenbait ikertzailearen arabera, Colá y Goiti gasteiztarraren *La emigración vasco-navarra* liburuak eta berak 1882tik idatzi zituen artikulu askoren argitalpenek, 1882. urtea data klabe bihurtzen dute emigrazio-agenteen kontrako iritzian; hortik aurrera, Euskal Herriko prentsak, gasteiztarrak finkaturiko agente haien kontrako kritika-ereduri jarraituko zaio²⁴. Dena den lehenagotik ere bazegoen pertsonaia hauen berri jakiteko asmoa, 1881ean Bizkaiko Aldundiak probintziako udalei bidalitako inkesta batean azaltzen den bezala²⁵. Baina «amu» horien jardunaren berri ez zen ordu arte isilean egon, lehenagotik ere haien inguruko berriak prentsak azaldu izan ziren, nahiz eta neurri txikiago batean izan. Ikertzen ari garen garaia baino lehenago, aipamen batzuk badaude, esaterako 1860an *Irurac Bat* egunkarian, Baionako portutik «engainaturik zihoazen gizon-emakume multzo ugari» ateratzen zirela esaten zen eta herrietako alkateei «gantxoan jarduna zaintzeko» eskatzen zieten²⁶. *El Eco Vascongado*-n ere honako hau aipatzen da: «... las bastardas promesas de los especuladores, que, de una manera tan criminal como inocua, alucinan a sus victimas con pomposas ofertas y elevan el edificio de las fortunas a costa del sudor y la vida de miles de infelices y sencillos campesinos que, excesivamente crédulos, cumplen, se ven arrastrados al abismo de una desgracia inevitable».²⁷

Ikus daiteke, beraz, Colá y Goiti baino lehenago, «amu» haien kontrako iritzi zabala zegoela prentsak; emigrantea, berriz, nekazari arrunta zen, sineskorregia eta agentearen «biktima», ehiza eta ehiztaria ditugu, beraz. Esan bezala, hau guztia emigranteari emigratzeko ideia bururatzen zitzaionean hasten omen zen. Euskal Herriko prentsaren arabera, emigranteak ideia oker bat zuen Amerikari zegokionez; gazteek Amerika lurralde oparoz beterik zegoela uste zuten eta bertan aberats egitea arras erraza zela ere, baina prentsak zioenez, han ez zuten miseria besterik aurkituko. *La voz de Vizcaya* egunkarian azalduko 1877. urteko berri labur honetan garbi utzi zen hori: «... Una juventud que en nuestro país encontraría medios de trabajo, va a tierras desconocidas en busca de fortunas imaginarias y casi siempre enfermedades...»²⁸ Urte batzuk beranduago, *El Anunciador Vitoriano* egunkarian agente hauen egitekoa guztiz kritikatzeko, «La Trata de Marfil» deituriko artikulu batean, emigrante hauen erreklutazio eta esplotazioa, garai horietan oraindik urrun ez zegoen beltzen esklabotzarekin konparatzen zen; Cadiz, Sevilla, Santander edo Malagako

²⁴ Muru (1996: 194): «El punto de inflexión lo constituyó la obra de José Cola y Goiti cuyos artículos - titulados 'Los enganchadores' - publicados en *La unión Vasco-Navarra* los días 25, 26, 30 y 31 de octubre ese año, animaron al resto de nuestros periodistas a afilar y esgrimir sus plumas contra el trasvase poblacional hacia América...».

²⁵ Gernikako Batzar Etxeko Agiritegia, *Estadísticas varias*, 1. liburukia, *Estadística del Interrogatorio sobre emigración de los Pueblos de Vizcaya*. (Fernandez de Pinedo, 1993: 103).

²⁶ *Irurac Bat* (1860/11/22).

²⁷ *El Eco Vascongado* (1860/09/18).

²⁸ *La voz de Vizcaya* (1877/09/20).

lurretan diruak ustelduriko pertsona bizkorak zebiltzala salatzen zen eta horiek bertako gazteak engainatzen zituztela aberastasun promesa faltsuak eginez. Ondorioz, gazte haiek beraien «auzo alaietatik» irteten ziren, «sirena hotsak» entzunez²⁹. Prentsan agerturiko artikulu hauek emigrantearen irudi erabat ameslari eta abenturazalea aurkezten dute, baina beraien auzoetatik joateko desio hori ez zuten barne-faktoreek sortzen, kanpokoek baizik, edo hobeki esanda, agenteek esaten omen zituzten gezurrek; izan ere, emigranteen auzoak «alaiak» zirela esaten da, oparoak eta seguruak, txoritxoarentzat habia den moduan.

Colá y Goitik, 1882an idatzirik emigrazioari buruzko liburuan, emigranteen Amerikarekiko liluraren eta agenteen berri eman zuen. Urte batzuk geroago, 1885ean Marzelino Soroak Colá-ren lana euskaratu zuen, *Euskal Naparren joera edo Emigrazioa* izenburupean, emigrazio-agenteak «jende eramantzalliak» bezala itzuli zituen Soroak; honako pasarte honetan «eramantzallak» haien jarduna ederki asko azaltzen da berriro ere, gazteak zein erraz konbentzitzen zituzten kritikatzin zen bertan:

...Gure herri txikiyeta, eta baita ere handi batzubetan, arkitzen dira leku batzubek jende azkarra ez dan artian aditzera emateko Ameriketako amets txoroak, egiyak balira bezala, eta leku oyetan esan leike dagoala jendia biltzeko bandera, eraman azitzeko beren lur maiteko semeak urrutiyetara, utzirik legua askotara gurasoaren naitasun gozoa, edo neska mutill gazteak munduko ezaguerarik ez dutenak eta orrengatik errezenak sinisteko egiten dizkakaten eskeñi txoragarriyak dirubak aguro ta galanki irabazteko...³⁰

Baina emigrazio-agentei buruzko lehenengo kritika zabal eta zuzenak, 1883an izan ziren, Colá y Goitik «Los enganchadores» izenburupean *La Unión Vasco-navarra* egunkarian idatzi zituen zenbait artikuluren bidez³¹; bertan gasteiztarrak pertsona haien krudelkeria eta bizkortasuna azpimarratu zituen, askotan *indiano* janzten omen ziren jendea engainatzeko. Beste kasu batzuetan, Colá y Goitik hasitako agenteen kontrako kanpaina modu isilago batean egiten zen, emigranteek bidalitako gutunen bidez, pertsonaia haiei buruz, direnak eta ez direnak argitaratzen zituzten, 1888an esaterako, Sarasqueta abizeneko agente baten kontra jardun ziren *La Concordian* argitaraturiko gutun batean —pertsonaia hori behin baina gehiagotan azaltzen da eztabaida gune bezala—. Baina 80ko hamarkadako kanpainaren ostean, pertsonaia haien kontrako artikulu zuzenik ez da aurkitzen gehiago, nahiz eta haien existentziaren berri bai ematen den, ikuskaturiko berrietan³².

Emigrazioaren gaitza, agenteek sorturiko ilusio eta esperantzazko giroari egozten zioten egunkari gehienek, bai XIX. mendearen bukaeran baita XX. mendearen hasieran ere; emigranteek Amerikari buruz zuten irudi faltsua omen zen oro har egoera larri hura sortzen zuena. Izan ere, emigranteak pertsona ezjakinak zirela azpimarratzen da behin eta berriz, eta idatzizko prentsaren esanetan agenteek hauen ametsak eta ilusioak esplotatzen zituzten etekinak ateratzeko. Erreklutazio-agentei buruzko irudi edo ikuspegi hau oso orokorra da, gaur arte iraun du gainera³³ eta Europa osoan ikusmolde hau nagusitu da orain arte, baina badira agentei horrenbesteko garrantzirik ematen ez dieten lanak, ez behintzat zentzu horretan, Ercole Sori idazle italiarrak agenteek babes tekniko eta kudeatzailea eskaini zutela dio eta zalantzan jartzen du «emigrazio artifizial baten autore» zirenik.³⁴

²⁹ *El Anunciador Vitoriano* (1880/10/28).

³⁰ Soroa (1998). Atalaren izenburua: «Jende txoratzalle, arrapatzalle eta eramantzalleak». Soroaren lana lehen aldiz 1885ean argitaratu zen, Colá y Goitiren *La Emigración Vasco-navarraren* laugarren edizioa osatuz.

³¹ *La Union Vasco-Navarra* (1883ko urriaren 25, 26, 30 eta 31n idatziak).

³² *La Libertad* (1904/11/29): «...de la voz de alerta a todos nuestros paisanos que se sietan con ideas de emigrar a ésta República por las ilusiones que les forman ciertos comisionados encargados de mandar gente a este país...».

³³ Santisok (1998), esate baterako, ideia horretan oinarritzen du bere ikerketa, emigrazioa handitzearen arrazoi nagusietako bat agente hauek bihurtzen baititu.

³⁴ Sori (2003: 3): «...their function [agents of emigration] as 'technical' assistants, wich was fundamental to the almost illiterate rural masses, since an official effective assitance has never been guaranteed by the State».

II. 2. Europatik Amerikarako bidaiari buruzkoak

Behin emigrantea «engantxadorearen» esku erori eta gero, behin haren buruan Amerikan aberastu edo behinik behin ongi biziko zelako ilusioa errotu eta gero, Amerikara joateko txartela erosten zuen eta momentu horretan iruzurra hasten zen prentsak sortutako imaginarioan, bidaia-agenteak txartelagatik bakarrik ez, beste baimen faltsu batzuegatik ere kobratzen omen zion edo askotan ontziak emigranteari esan zitzaion tokira barik, beste herrialde batzuetara eramaten zuen; horren erakusgarri 1888an *La Concordia* egunkarian «Carta de un emigrante» kaleratu zen artikulua da, bertan emigrante batek txartela erosteko garaian izandako esperientzia azaltzen da.³⁵

Ontzian sartzen zenean, garaiko prentsaren esanetan «infernua» hasten zen emigrantearentzat, Colá y Goitik ere esaten zuen hori: «Ontzi aundi oyen aldamenean zintzilik irukitzen duten eskallerañ oña jartzen dutenian, asten dira Amerika zale diranen zorigaiztoko gora berak».³⁶ Colá y Goitik bidaiako baldintzei buruzko pasarte honetan emigrante baten gutunean esandakoak aipatzen ditu, nolako miseriak pasatu behar dituzten azaltzeko. Bidaiaren baldintza kaxkarrak kritikatzeko eguneroko ogia izaten zen emigratioaren gaia jorratzen zen bakoitzean, astebeteko bidaia tamalgarri horrek ez omen zuen merezi Amerikan aurkituko omen zuten zorientasuna lortzeko; egunkari batean kaleraturiko honako berri honek bidaiaren baldintzak kaxkarrak zirela erakusten digu, Pasaiako portuan Buenos Airesera abiatu zen bapora alemaniar batean ikusitakoa kontatzen da:

Era desconsolador ver aquellas pobres gentes, entre los cuales vimos muchos niños pequeños, amontonados, por decirlo así, en los mal acondicionados departamentos del vapor, de los cuales se desprendían fétidos olores que hacían pensar en los trabajos y penalidades que los emigrantes han de pasar antes de llegar a su destino...³⁷

Egunkari berdinean, honako berri labur baina erakusgarri honekin egiten dugu topo: «... Deseos de emigrantes del vapor-Pacific para regresar a sus hogares ante el maltrato que recibían...»³⁸. Ez dago esan beharrik, ikuspegi orokor batetik begiratuta, prentsak emigranteen erreklutazioa gaitzesten zuen bezala, Amerikarako bidaia zein egoera txarretan egin behar zuten ere gaitzesten zuela. Horren inguruan esanguratsua da ikustea nola bidaiako baldintzak deitoratzen zituzten egunkari horietan, itsas konpainien iragarki ilustratu erakargarriak azaltzen ziren, jendea Ameriketara eramateko eskaintza ezin hobek egiten zituzten; kontraesan horrek zer pentsatzekoa ematen du egunkari haiek izan zitzaketen interesen inguruan.

Bidaia lazgarria, beraz, emigrantearen irudia guztiz eraldatzen duen bidaia, beraien etxeetatik ilusioz eta bihotz aratzez irteten zirenak, animaliak balira bezala eramaten zituzten itsasontzietan, makina bat miseria bertan pasatzera behartuta, merkantziatzat hartzen zituzten, berri askotan «remesa» edo sortaka kontatzen zituzten, izenetik zenbakira pasatzen ziren, nortasuna bera ere galduz.³⁹ Ez da harritzekoa itsasontzi hauetan errebolta eta protestak azaldu izana, edo behintzat hori adierazten digute ikuskaturiko berri batzuek.⁴⁰ Emigrantearen

³⁵ *La Concordia* (1888/01/15): «...A muchos les faltaban algunos papeles, deficiencia que aprovechaba a maravilla el agente para explotar a los candidatos...».

³⁶ Soroa (1988: 51-54).

³⁷ *La Concordia* (1888/-?/-?).

³⁸ Ibid. (1889/06/12).

³⁹ Ugariak dira soilik emigrante kopuruen berri ematen duten berri «sentsazionalistak», pertsona hauek zenbaki mingarri bihurtzen ziren hartara. Adib.: *La Libertad* (1914/06/03): «Dicen de la Ciudad Condal que ha zarpado de auquel puerto con rumbo a la Argentina un vapor conduciendo 569 emigrantes. Viendose en el embarcadero escenas desagradables».

⁴⁰ Aipagarria da 1907an *El Heraldo Alaves* egunkarian bapora bati buruz ageri zen kasu bat, «Heliópolis» izeneko ontziko bidaiariak matxinatu egin baitziren, bertako janariaren egoera kaxkarrak ikusirik. Beste kasu batean kapitainaren

nortasun-galeraren adierazle, emigratzeko prozesu horri idazlan batzuetan nola deitzen zioten irakurritz ikusten da, «zurién trata» omen zen hura, orduan urte gutxi arte iraun zuen beltzen esklabotza gogoraraziz, urte horietako esklabo-saltzaileak «blanquero» bihurtu zituzten, emigranteak modu txarrean tratatzen zituztelako⁴¹

II. 3. Esplotazioa eta miseria Amerikako lurraldeetan

Emigrantearen «infernua» ez zen ontzitik jaistean bukatzen prentsaren ustez, behin Amerikako lurraldeetara jaitsita areagotu egiten zen. Penintsularrek Amerikan jasaten zuten esplotazioari buruzko aipamenak etengabeak dira Euskal Herriko egunkarietan. Haiiek, agindu zitzaizen bezala, segituan «kolokatuak» izateko esperantzarekin lurreratzen ziren, baina baporetik jaitsi orduko, agindutakoa ez zela beteko ohartzen ziren.

Lana topatzen zutenek baldintza oso kaxkarretan egiten omen zuten lan. Bilbon argitaratzen zen *El Liberal* egunkarian garbi asko esaten zen 1913ko urtarrilean; bertan aditzera ematen zen *Nipe Bay Company* elkarteak Kubako lur zabal batzuetan lan egiteko 2.000 lagun kontratatzeke asmoa zuela, lan-baldintza ezin hobekak eskainiz, baina segidan hauxe esaten zen:

Se les advierte [emigratzeko asmoa dutenei] que los terrenos de la Sociedad Nipe Bay Company, situados en la bahía de Nipe, son muy extensos y sin más poblados que la agrupación de algunas casas de colonos ya establecidos, que el jornal es de un peso diario y que los que los trabajadores necesiten habrán de adquirirlo en las tiendas establecidas por la sociedad dentro de sus fincas donde pone naturalmente a los artículos los precios que más le conviene. El acceso a las autoridades del país resulta vedado a los trabajadores, puesto que en los contratos se les hace firmar que renuncian a toda clase de reclamaciones que pudieran surgir contra la citada sociedad. Se les exige diez horas de trabajo.⁴²

Lan-baldintzak eta emigranteen egoera are kaxkarragoak zirela behin eta berriz azaltzen da prentsako artikuluetan. Oso esanguratsuak dira zenbait egunkaritan azaltzen ziren emigranteen gutunak, zeinetan haien penak eta miseriak bizi-bizi irakur baitaitezke, argitzeke dago, halabaina, gutun horiek emigranteek idatzi ote zituzten edo egunkariek asmatuak edo manipulatuak izan ote ziren. Batez ere kontuan hartzen badugu emigratu zuten emigranteen gehiengoak ez zekiela idazten; dena den, gutun horiek egiazkoak izanda ere, ezin genezake jakin emigrazioaren kontrako gutunak bakarrik jaso ote zituzten, baina bai horrelakoak bakarrik publikatu zituztela. Non geratu dira aberastu ziren emigranteen gutunak? 1889an Arabako *El Gorbea* egunkariak kaleraturiko gutun batean, Brasilera joandako emigrante batek bere emazteari idatzi zion, nola bizi zen eta zer egoeratan zegoen kontatuz: «Tengo una pena que no descanso ni día ni noche, estoy durmiendo encima de una tabla y cuando voy a acostarme mi corazón se pone mas triste que la noche. Las comidas no se tragan (...) con dos horas de noche vamos para el trabajo y en todo el día solo tenemos una hora de descanso. (...) Aquí estamos como perros...»⁴³ eta horrela jarraitzen zuen, esanez gauza guztiak oso garesti zeudela, xaboirik ez zuela eta arropak zikinak zituela...

Ikus daiteke, beraz, gutun hauek diotenez, lan-baldintzen aldetik emigranteak oso gaizki bizi zirela, baina hori lana zutenak; izan ere, egunkarietan azaltzen zen beste kontu bat

jarrerak eragin zuen errebolta hori: *La Libertad* (1909/02/23): «Naufragio del vapor 'Presidente roca' por un incendio en alta mar. El capitán no permitió embarcar a los pasajeros en los botes, por lo que originó un motín. Se calcula unas 20 víctimas».

⁴¹ *La Concordia* (1889/06/09): «...Entre tanto "blanqueros" y sus laborantes no pierden el tiempo y procuran por cuantos medios puedan allegar incautos para un día fijo, anuncio 'urbi et orbi' enjuncarlos en un vapor y enviarlos allende de mar».

⁴² *El Liberal* (1913/01/16).

⁴³ *El Gorbea* (1889/02/23). Gutun hau *El Eco de Galicia* egunkaritik atera zuen egunkari arabarrak, Sillobre izeneko herritik Amerikara joandako emigrante batena zen.

da lan-eskasia, urte edo garaiaren arabera, lan-eskasia handia zegoela esaten zuten egunkari batzuetan: «... el numero exorbitante de trabajadores que anualmente acude a aquella república, impide también la pronta colocación de los mismos...»⁴⁴ horrela esaten zuten Pascual Cucarellak *La Concordia*-n idatzitako artikuluan.

Beste kasu batzuetan, lan faltaz gain, Amerikako lurraldeetan bizitzeko zailtasunak azpimarratzen dira, horretarako ohikoa zen bertan bizi ziren emigrante «kualifikatuak» iritziak artikuluan zenbaiten bidez erakustea, Colá y Goitik horrela egin zuten *El Anunciador Vitoriano* egunkarian 1882an, bertan Uruguairi buruzko artikuluan mordo bat idatzi zuten, herrialde horren akatsak eta alde negatiboak azalduz⁴⁵. Berdina egin zuten Manuel Jacinto Feliu-k *El Heraldo Alaves-en* 1911n, urte horretako martxoaren 22an Argentinako jendearen atsegintasunari buruz: «... la hospitalidad no se advierte por ninguna parte. El sentimiento de hospitalidad no es, no puede ser privativo de éstas repúblicas amasadas de emigración, donde se está, se cree estar de un modo adventicio y solo para lograr una base de fortuna que permita el retorno a aquellos lugares que nunca se olvida...». Pasarte honek garbi erakusten du emigrantearen irudiaren bilakaerak nola egiten duen aurrera, bere sorterrian jatorra eta atsegina zen emigrantea Amerikan maltzurtuz joango da, Euskal Herriko egunkarietan azaltzen ziren berriek izaera-aldaketa baten argazkia erakusten dute horrelako pasarteekin, bakartasuna eta berekoitasuna nagusitzen dira emigrantearen nortasunean. Egunkari horien ustez, Amerikako herrialdeak oro har zibilizaziotik oso urrun zebiltzan, gaiztakeria eta delinkuentzia bera eguneroko ogia ziren herrialde haietan; esate baterako Argentinan, oinarrizko eskubideak eta legeak behin eta berriro urratzen ziren; nola ez ziren giro horretan Europatik joandako gizaseme ongi hazitakoak eta zibilizatuak bertan galduko? «No puede darse un pueblo donde hayan penetrado las nociones más rudimentarias de la civilización moderna, que presente ejemplos de barbarie y salvajismo tan frecuentes y tan bien caracterizados como lo que nos ofrece la República Argentina. Es lamentable y por demás extraordinario el atraso en que se hallan la educación moral y los principios sociales en un pueblo tan aventajado, superficialmente, en las relaciones de la vida comercial...»⁴⁶ *Euzkadi* egunkariaren beste artikuluan batean, Amerikako emigrante batek bertara joan nahi zutenei aurkituko zutenaz ohartarazten zien, sorterriko eta txikitako lagunak ere hotz eta mesfidati hartuko zituztela hara joanez gero, urruntasunak lagun zirenak etsai bihurtzen zituela, alegia⁴⁷.

II. 4. Amerikara joan zirenen ezin itzulia

Behin garbi geraturik Amerikako bizitza erabat kaxkarra zela, baldintza guztiz tamalgarrietan lan egiten zutela eta bertako lurraldeak bizitzeko ezatseginak zirela, emigrantearen izaera eta irudi-aldaketa gauzatu eta gero, emigratioaren beste alderdi bat marrazten zen egunkarietan: miseria horiek guztiak jasan zituztenen sorterrira itzuli nahia. Egunkarietan, gai nagusietako bat zen, emigrante joan zirenek, hango larritasun guztiak pasatu eta gero itzuli nahi izaten zutenean, dirurik ez zutela horrelakorik egiteko, ondorioz, portuetan emigrante piloak biltzen zen etxera itzultzeko bere aukeraren zain, kaleko edozein izkinatan, noski. 1902an *La Libertad* egunkarian hau irakur dezakegu: «... Muchos españoles

⁴⁴ *La Concordia* (1890/09/03). Lan-eskasiaren inguruan 1914ko apirilaren 22an *El Liberal* egunkarian aurkitzen dugun artikuluan interesgarri bat dago «No hay trabajo en Argentina» izenburupean.

⁴⁵ Artikulu hauek «A los emigrantes vasco-navarros» izenburupean idatzi ziren 1882. urteko urrian.

⁴⁶ *La Voz de Guipúzcoa* (1885/06/11). Artikuluak honako izenburu hau dakar: «Salvajismo Argentino» eta oro har Argentinan egin diren hilketa, bortxaketa eta lapurreta zenbaiten berri ematen du, bertako segurtasunik eza eta gizartearen giza legetasun falta azpimarratuz.

⁴⁷ *Euzkadi* (1914/04/11): «No os fieis demasiado de aquellos que en algún tiempo fueron vuestros amigos y tal vez lleven en sus venas sangre de vuestra sangre. La distancia y el tiempo disgregan las amistades y os recibirán con rostro ceñudo y glacial indiferencia los compañeros de vuestra infancia y parientes».

que emigraron a Argentina y que se encuentran sin recursos han dirigido a D. Alfonso un mensaje suplicándole que les conceda medio de regreso a la Patria...»⁴⁸

Emigranteeek etxera itzultzeko zuten beharra azpimarratu ostean, egunkari askotan ardura hori Espainiako estatuaren gain jartzen zen, espainiarrak zirenez ezin baitzituzten herrialde haietan «gosez hiltzen» utzi: «... ¿Que medidas ha tomado nuestro gobierno para garantizar en aquel Imperio la vida de los españoles, quienes se dan las más grandes ventajas de marcha y los mayores obstáculos para su regreso?»⁴⁹ galdetzen zuten Cola y Goitik bere artikuluetako batean. Itzul zitezkeenak, berriz, Amerikan irabazi zituzten sos guztiak gastaturik itzultzen ziren, zorrak eginez edo etxekoei dirua eskatuz ere: «Vende todos los muebles, si es preciso y mandame para costear el viaje, pues aquí no puedo vivir ni un día mas» eskatzen zion *El Gorbea*-n emigrante batek bere emazteari, Bueno Airesetik bidalitako gutun baten bidez⁵⁰. Itzultzean berriz, irudi penagarriak errepikatzen ziren portuetan eta itzultitako askok jendearen edo autoritateen laguntza behar izaten zuten, prentsan agertzen denez behinik behin. Honako pasarte hau Donostiako *El Fuerista* egunkari katolikotik atera dugu:

A Santander han regresado ultimamente mas de cien emigrantes, que regresan de America en la mayor miseria. A su llegada, las autoridades tuvieron que buscar el modo de acomodar a los infelices que pasaron la primera noche en la plaza de toros, en jergones cedidos por la autoridad militar.⁵¹

Damua da itzulera honetan azpimarra daitekeen alderdietako bat, emigrantea damaturik itzultzen baitzen, damaturik hartu zuten erabakiaz eta damaturik Amerikan pasatutako miseriaz. Eta emigranteak ilusioz eta esperantzaz hartu zuten bidaiak hasiera txar bat eta bukaera garratzago bat izaten zuten horrela, artean hamaika miseria pasatu eta gero. Prozesu guztian ez zuten emigranteak inolako deskantsurik izango, gauzak okerrera joango zitzaizkion eta askotan ezin izango zuten itzuli ere egin, are gehiago emigranteak, basakeria horren guztiaren aurrean bizirauteko ahaleginak egingo ditu eta, behar izanez gero, maltzurkeriaz jokatu du lurralde haietan; hori da behintzat garai haietako prentsaren gehiengoak orokorrean markatzen zuten lerroa. Joan-etorriko tamalgarri bat idazten digute Euskal Herriko egunkarietako artikulugile eta erredaktoreek.

Ilusioz beterik joan ziren gizon-emakume indartsu, jator eta zibilizatuak Amerikara joan eta bertatik itzultzean erabat narriatuak, degradatuak itzultzen ziren, edo ondoko pasarte honek dioen bezala, Amerikara bizi-aberastasuna eraman eta miseria ekartzen omen zuten, berriz, bueltan:

... mandamos braceros, hombres fuertes, riqueza de vida y nos devuelven miseria... hombres que son piltrafas humanas, carne muerta... Muerta la carne y muertas las bellas ilusiones que la guiaron a aquellos países.⁵²

III. Adibideak, kontraesanak eta ondorioak

III. 1. Fedearen adibidea

⁴⁸ *La Libertad* (1902/06/06). Oraindik esanguratsuagoa da *El Gorbea*-n azaldutako beste artikulua bat (1890/06/21), bertan, Andaluziako emigrante ugariri itzultzeko bidaia limosna moduan ordaindu behar izan zitzaizela esaten da eta gainera «...el estado de extrema y verdadera miseria a que llegaron estos infelices los colocaba en una situación tan desesperante, que era imposible pudieran resistirla más tiempo».

⁴⁹ *La Concordia* (1889/04/12).

⁵⁰ *El Gorbea* (1889/04/09).

⁵¹ *El Fuerista: Periodico Católico* (1892/07/01).

⁵² *La Voz de Guipúzcoa* (1912/01/05). «Nuestra miseria» izeneko artikulua bat da, egunkari donostiar honek *España Libre* izeneko egunkaritik ateratakoa.

Arestian esan den bezala, Euskal Herriko prentsa aztertzen dihardugun garaietan, emigrantearen irudiak eraldaketa-prozesu bat jasaten du, baina ez hainbeste kronologikoki, baizik eta zirkunstantzien arabera, hots, geografikoki. Izan ere, pertsona hauek ez dute Amerikan Europan bezalako irudi berdina izango. Narriatze-prozesu bat jasango dute, degradatze-prozesu bat alajaina, bai fisikoki baita moralaren edo nortasunaren aldetik ere. Europan osasuntsu eta garbi zeuden, euren etxe, ohitura eta familiaren babesean, baina bidaia garratz baten ondoren Amerikan guztiz eraldatzen dira. Lehenik ikusten den eraldaketa, fisikoa da, notizia guztiek esaten dute baporeetan egiten zituzten bidaia horiek gaixotasun- eta gose-iturri zirela, askok ez omen zuten egoera hori jasan eta ez ziren sekula Amerikara iritsi. Baina Amerikara iristen zirenean degradazio-prozesuak aurrera egiten zuen eta bertako lan-baldintzen ondorioz haien osasuna erabat kaskartzen zen, gainera diru faltak gosea zekarren eta horrek, berriz, ahultasuna.

Fisikoa bai, baina psikikoa ere bada emigrantearen narriatzea; aurreko atalean ikusi den bezala, moralak, etikak eta edukazioak beheka zuten Amerikan, hori diote behintzat aztertu ditugun egunkari gehienek, Amerikan emigrantea delinkuente bihurtzen zen, norberaren buruan bakarrik pentsatzen zuen pertsona berekoi. Amerikan emigrantea degradatzen zela ez da, ordea, egunkariak asmatuiko istorio bat, baizik eta Amerikaren konkista-garaitik sorturiko pentsaera bat; nor ez zen ustelduko Kontinente Zaharreko autoritate zibil nahiz erlijiosoen edo gizarte-ohituren kontrolpetik at zegoen lurralde urrun hartan? XVI. mendearan hasieran Amerikan egon zen Pedro Martir de Angleriak garbi zuen Amerika ez zela ona gizasemeentzat:

Idos a mundos tan apartados, tan extraños, tan lejanos, por las corrientes de un oceano que se parece al giratorio de los cielos, distantes de las autoridades, arrastrados de la ciega codicia del oro, los que aquí se van mansos como corderos, llegados allá se convierten en rapaces lobos...⁵³

Erljiioak eta Eliza katolikoak instituzio gisa hainbesteko boterea zuten gizarte batean, ez da harritzekoa emigranteek fede katolikoa galtzeko arriskuari zenbait egunkaritan hainbesteko garrantzia eman izana. Izan ere Elizak emigrazioaren kontrako jarrera izan zuela garbi dago, emigratzeko ekintza bera arbuigarria iruditzen zitzaion Elizari, diruzalekeriak eraginda baitzegoen. Modu berean emigrantearen izaera erlijiosoa eta katolikoa Amerikan deuseztatu egiten zela pentsatzen zuen elizak eta hori ekiditearren hainbat ekimen gauzatu zituen⁵⁴, Euskal Herrian agintzen zuten apezpikuek hainbat zirkular kaleratu zituzten emigrazioaren kontrako hitz gogorrekin⁵⁵, Vatikanotik, berriz, epistola eta entziklikek behin eta berriz hitz egiten zuten komunitate katolikoari emigrazioak nolako mina egiten zion esanez⁵⁶, eta herriko apaizei emigranteen aurrean nola jokatu behar zuten azalduz: «esortandoli a servirsense fuduciosamente e persuadendoli dei gravi pericoli...»⁵⁷.

⁵³ Martir de Angleria (1530: 570). Adibide gehiago jartzearen, Pedro de Quirogak idatzitakoa irakur daiteke: «Esta tierra adelgaza los juicios, altera los ánimos, daña y corrompe las buenas costumbres y egendra diferentes condiciones y hace en los hombres otros efectos contrarios a los que primero tenían» (De Quiroga, 1555: 81).

⁵⁴ Guk jorraturiko garaia baino lehenago, 1852an Urruñan ospaturiko koplarien jokoak oso aipagarriak dira, bertan gai nagusiak emigrazioa eta beronen «kalteak» izan ziren, betiere, elizgizonek kontrolaturiko ospakizun bat izan zen hau. Ikusi: Alvarez (1998: 389-397).

⁵⁵ Hemen aipatu behar dira 1852, 1867, 1881 eta 1883an Gasteiz eta Iruñeko apezpikuek kaleraturiko pastoralak eta zirkularrak. Ikusi: Azcona (1990: 164) eta gainera: *Boletín Oficial de la Provincia de Navarra* (1881/05/09 eta 1881/05/16) *Boletín Eclesiástico de la Diócesis de Vitoria*: (1867/12/14), *Boletín Eclesiástico del Obispado de Vitoria* (1883: 32).

⁵⁶ *Chiesa e Mobilità Umana* (1985: 12-15) [«Epistola venerabilibus Fratibus Archiepiscopis et Episcopis Americae», 1888an Leon XIII Aita santuak].

⁵⁷ *Chiesa e Mobilità Umana* (1985: 79-84) [«Epistola ad Italiae Ordinarios, de operariis ex Italia in exteris nationes migrantibus», 1911ean Merry Del Val kardinalak]. Azken epistola honek Vatikanoko emigrazioari buruz zehazki zer pentsatzen zuen garbi uzten du: «...che ordinariamente hanno lasciati nel paese natio, ne dal ministero paterno del propio Parroco, ignoti fra ingnoti, finiscoco sovente con l'abbandonarsi al vizio, col divenir vittime di sette sovversive e col perdere persino il sacro ed inestimabile tesoro della Fede...».

Elizaren jarrera hau ikusita, ez gaitu harritu behar Elizaren inguruan dantza egiten zuten egunkari elizkoi eta tradizionalistek emigrazioaren kontra jotzeah, beraien ustez ere, emigranteak fedea galtzen baitzuen Amerikan. Colá y Goitik berak bere liburuan sarritan adierazi zuen fede-kontu horren arazoa —ez dugu ahaztu behar Gasteizko apezpikuak liburu hau irakurtzeko gomendatu ziela herrietako apaizei—, baita 1880ko hamarkadan idatzi zituen egunkarietako artikuluetan ere:

Muchas de las infelices jóvenes a quienes se cree van destinadas, allende el Océano, a entrar en el servicio doméstico, quedan convertidas brevemente en repugnantes instrumentos de lúbricas pasiones. (...) Necesitará [la muchacha] para salvarse del precipicio poseer una cualidad que, a Dios gracias, no abunda entre nuestras honradas paisanas: la malicia engendrada por el conocimiento del mundo.

(...) El alma insensible o casi insensible para los sentimientos religiosos; o presa de la duda o abandonada al indiferentismo. Fueron puras y castas, laboriosas y cristianas. Vuelven ligeras y desenvueltas, ápticas e irreligiosas.⁵⁸

Neskatxa horiek fedea eta «ohitura onak» nola galtzen zituzten ikusita eta Amerikara zihoazen kristauak gero eta gehiago zirela ikusita ere, elizaren beste ekimen-ildo bat emigranteei babesa ematea izan zen, batez ere zerbitzu erlijiosoei dagokienez, horregatik elizgizonen emigrazioa kalterako baino hoberrako zela azpimarratzen zen. «Son frailes, no valen para nada», dicen los sectarios; ciertamente no valen para nada malo; pero sí para mucho bueno: Donde van los frailes de todas órdenes con solo su hábito y su breviario y Santo Crucifijo, no irán seguramente los charlatanes de baile y de café que valen tanto... como no pueden valer menos»⁵⁹ Lapurdiko herri txikietako apaizen esku zegoen *Eskualduna* egunkariaren kasua aipagarria da, egunkari hori Amerikara bidaliz gero hango euskaldunak hobeto sentituko zirela pentsatu baitzuten eta modu berean fedea mantenduko zutela.⁶⁰

Ondoriozta daiteke, emigranteak moralaren aldetik degradazio-prozesu bat jasan zuela, geografia eta zirkunstantzien araberakoa hau ere, hots, egunkarientzat ez zela berdina European edo Amerikan egotea; gainera, hori oso garbi ikusten da fedearen kasuan, erlijio katolikoan hezita zeuden emigranteak fede hori galtzeko arrisku larrian baitzeuden, eta azken iritzi horretan, nabarmena da elizak gai honen inguruan izandako jarrerak nola eragin zuten.

III. 2. Zenbait ñabardura eta kontraesan

Orain arte azaldutako tesi orokorrari zenbait ñabardura egin behar zaizkio; izan ere, degradazio- edo narriatze-prozesuaren ikusmoldea oso orokorra den arren Euskal Herriko egunkarietan, badira zenbait alderdi hobeki zehaztu behar direnak, dena ez baita eskema horretara moldatzen.

Emigrazioaren kontrako artikuluzabalen artean badaude hainbesteko garrantzia eman ez zaien beste notizia batzuk, askotan egunkariaren iritzia bera ere kontraesankor bihurtzen dutenak. Amerikar lurraldearen alderdi negatiboenak azpimarratu eta gero, emigrazioaren kalteak salatu ostean eta emigrantearen irudia gaiztotu eta desitxuratutakoan, orduan egunkari berberak guztiz kontrakoa azaltzen duten datuak kaleratzen dituzte, itxuraz zerikusirik ez duten, baina izatez oso loturik dauden beste berri batzuetan. Amerikatik itzulitako emigrante aberatsen kasua esanguratsua da benetan, garai haietako *indiano* edo *amerikanoak* ditugu

⁵⁸ *El Anunciador Vitoriano* (1882/10/26).

⁵⁹ *El Gorbea* (1882/10/13). Berria, Kubara doazen bederatzikarmeldarren haritik dator «que tantos días de gloria han dado a España y consuelos a nuestra amada madre de la Santa Iglesia» esaten du berri honetan ere.

⁶⁰ *Eskualduna* (1932/06/24): «Badakizue guziek zoin plazer luketen eskualdun ume beren herrietatik urrun diren guziek, Bayonan egiten den kaseta *Eskualduna* eskuratzen ahal balute aste guzietz (...), hortan irakurt litzazkete ebanjelioa, eta gainerako gure erlisionetako irakaspen salbarri frango...».

hauek eta aldiro-aldiro Euskal Herriko prentsan azaltzen dira, zenbateko dirutza irabazi zuten aditzera emanaz edo noekin ezkontzen ziren azalduz, dudarik gabe, gizartean interes handia, inbidia eta morboa sortzen zuen gai bat zelako.

Adibide batzuk jartzearen, Donostiako *El Fuerista* egunkarian 1893an agertutako bi berri ikus daitezke; horietako batean azaltzen da⁶¹ New York-en bizi den emigrante merkatari bat prest dagoela 16.000 duro emateko bere sorterrian karitate-obra bat egiteko ; bigarregoa, berriz, harrigarriagoa da, «emigrazioaren apologia» egiten baitu kasik:

Desde Pernambuco [Brasil] ha regresado a Malaga un sujeto que hace once o doce años que abandono a su mujer y sus hijos, entonces pequeñuelos, desesperado por no encontrar medios de subsistencia. Durante ese tiempo no ha escrito a su familia ni se han tenido noticias de su paradero y ya se consideraba viuda, cuando regresa el marido con una fortuna de 40.000 duros, adquiridos en negocios de lícito comercio.⁶²

Horrelako berriek emigrazioaren «apologia» zeharka egiten dute, hau da, emigrazioaren alde ez dute hitz egiten, baina emigrazioak dakartzan onurak agerian uzten dituzte, emigrantearen bestelako irudi bat erakutsiz, alegia, Amerikara joan eta bertan aberastu den indiano dirudunaren irudia. Berri hauek oso ugariak dira egunkari guztietan⁶³, «gertaera» edo notizia bitxitzat hartzen diren arren, jakina da irakurleak arreta berezia ipintzen diela horrelako berriei. Beste kasu batzuetan, indianoen goraipamena zuzenean egiten da, inolako ardurarik gabe; *La Libertad* egunkarian Logroñoko idazle batek esandakoa dugu horren erakusgarri, «La colonia Americana» izenburuarekin, 1925ean kaleratu zen artikulu batean honelako hitz goxoak jaurti zitzaizkien aberastu ziren emigranteei:

Admiro a los laboriosos hombres que allá en lejanas tierras y en lo mejor de su vida, se labraron una fortuna con el esfuerzo de su trabajo. Y unos en el ocaso de su juventud, otros antes, vuelven a la provincia que los vió nacer, a gozar plácidamente el fruto de su inteligente labor. Y una vez aquí son modelo de ciudadanos. (...) Cada vez que uno de ellos figura en un cargo, de Corporación o entidad pública logroñesa, siento una verdadera satisfacción y lo apunto como piedra blanca en las efemérides de la capital riojana. Porque sé que e la Corporación donde entran, entra un hombre práctico, que sabe de la vida, que hará gestión eficaz y que al abandonar el muellle descanso de su retiro no lo hace con miras particulares, sino para ser útil a los demás.⁶⁴

Ñabardurekin jarraituz, emigrante potentzialaren irudian, hau da, oraindik Euskal Herrian dagoen baina emigratu behar duen pertsonaren irudian, zenbait aldaketa nabaritzen dira artikulu batzuetan. Egunkariak azaltzen duten iritzi orokorra pertsona osasuntsu batena da, bere herri edo baserrian ongi erroturik dagoen gizon-emakume batena, leku idiliko eta zoragarri batean bizi omen da, Colá-k esaten zuen bezala «auzo alaiak» dira haiek, sortetxearen babesean, ohitura zintzoekin, arazo larririk gabe. Baina beste artikulu batzuetan, Espainian hedatzen ari zen gosearen arazoari eusten zaio, hau da, emigrante izango dena jadanik ez da hain osasuntsua, gosez akabatzen dagoen gizagaixoa baizik, bere sorterrian

⁶¹ *El Fuerista* (1893/01/22).

⁶² *Ibid.* (1893/01/31).

⁶³ Ikuskaturiko egunkari askotan aurki ditzakegu horrelakoak, *El Anunciador Vitoriano*-n esaterako (1886/11/16 eta 1889/08/23), *la Gaceta del Norte*-n (1912/01/12) edo *La Libertad* gasteiztarrean, azken horretan 1916 eta 1919 artean Amerikatik Euskal Herrira bisitan itzultzen diren emigrante aberatsen berri ugari azaltzen dira, 1919ko maiatzaren 14koa dugu hau: «...ha llegado de la Argentina el rico comerciante, paisano nuestro, Don Luis Goldaracena, hijo de nuestro amigo Don Miguel, dignísimo Interventor que fué de la Diputación. Con esta son ya cinco las excursiones que viene haciendo nuestro paisano». Horretaz gain *La Unión Vasco-Navarra*-n (1890/07/17) eta *El Nervión*-en bertan ere aurki daitezke (1902/11/13).

⁶⁴ *La Libertad* (1925/02/06).

inolako etorkizunik aurkitzen ez duena. Ikuspegi hori ugaritu egiten da aztertu dugun garaian aurrera egin ahala, Espainiako miseriaren eta Amerikako aberastasunaren ideia zabalduz.

Asko dira emigrante goseti eta gosearen inguruan diharduten artikulua, Jose María Salaverriak garbi zioen 1911n *El Heraldo Alavés* egunkarian: «Todos sabemos la causa madre de nuestra emigración: el hambre»⁶⁵. Kasu batzuetan emigrazioa «gaitz txiki» bat bezala ikusten zen gainera, Espainian zegoen miseriari aurre egiteko beharrezkoa zena, horregatik, emigrazioa ekidin edo geldiarazi beharrean, pertsonen mugimendua bideratzeko eskatzen hasi ziren. Horretarako munduko beste migrazio-prozesuekin konparaketak egiten ziren, Alemanian edo Ingalaterran migrazioak nolako onurak ekarri zituen adieraziz; horren baitan, 1913an Roman Espi izeneko artikulugile batek espainiar eta ingeles emigrazioen arteko konparaketa bat egin zuen Bilboko *El Liberal*-en eta ondorio sendo honekin amaitu zuen bere idatzia: «El Gobierno español se encuentra en el estado de vacilación en que se encontraba el gobierno británico el siglo pasado; duda, no sabe si facilitar o en trabar la emigración. Lo mismo hicieron Alemania e Italia, hasta que, finalmente, lo mismo que Inglaterra, acabaron por favorecer la emigración y aprovechar sus benéficos resultados».⁶⁶

Euskal Herriko prentsan emigrazioaren kontra egiteko arrazoiak bat, emigranteek Amerikako lurraldeetan pairatzen omen zuten miseria zen. Hauen ustez, eta lehenago ikusi ahal izan dugun bezala, emigranteak Amerikan esplotatu egiten omen zituzten, miseria bizi ziren, asko kale gorrian eta beste asko eskaleak besterik ez ziren, osasun eta itxura aldetik, beraz, guztiz narriatuak eta gainera, berekoi bihurtzen ziren, ez zegoen elkartasunerako abagunerik bertan. Horri guztiari egunkari berberetan azaltzen den beste kontraesan garbi bat ikusten zaio; Euskal Herriko egunkariek ari garenez, eta euskal nortasunaren aldarrikapenak, abertzaletasunak eta abar gorakada nabarmena izan zuen garai batez ari garenez, ez da harrizkoa orrialde asko euskal kolektibitateen ingurumarian jorratu izana.

Hain zuzen, horretan datza kontraesan hori, alde batetik emigrante hotz, berekoi eta langabetuaren irudia azaltzen den bitartean, bestaldekiko Amerikako euskal kolektibitatearen elkartasun eta antolaketa handia goraipatzen da, berekoitasunetik elkartasunera igarotzen gara hemen beraz. Notizia asko Euskal Etxe berrien irekierari buruzkoak dira⁶⁷, beste batzuek, berriz, Euskal Herriaren garrantzi handia duten ospakizunei buruz hitz egiten dute, Begoñako Amaren aldeko ospakizunak esaterako⁶⁸. Bestalde, XX. mendeak aurrera egin ahala euskal jatorriko emigranteen goraipamena ugaritu egiten da, bere izaera langilea eta ekintzailea azpimarratuz: «... El espíritu emprendedor, audaz y aventurero de que tan prodiga se muestra siempre la ferrea raza vasca...»⁶⁹.

Emigrante euskaldunaren izaera eta nortasunaren aldeko hitzak nahiko orokorrak dira egunkari guztietan, baina normala den bezala, egunkari abertzaleak izan ziren batez ere gai hori jorratu zutenak, euskal abertzaletasuna Amerikan zabaltzeko aukera paregabea ikusten baitzuten emigrante haiengan; Alvarez Gila-k eta Tapiz-ek prentsa abertzaleari buruzko lanean hori esaten dute: «No hemos de pensar que el nacionalismo vasco renegara de la labor hecha por los afincados en tierras Americanas. En ciertos articulistas puede entreverse un orgullo por los adelantos económicos y sociales logrados por los más destacados de los

⁶⁵ *El Heraldo Alavés* (1911/03/01). Ikusi ere *La Libertad* egunkariko honako berri hauek: 1909/06/23, 1911/10/03 eta 1913/01/31, azken berri honek miseriaren berri oso garbi ematen du: «Como consecuencia de la última miseria reinante a causa de las prolongadas sequías de estos años, varios pueblos de la provincia de Almería se proponen emigrar a América. Las autoridades trabajan para evitarlo».

⁶⁶ *El Liberal* (1913/11/20). Manuel Irigoyen ere iritzi berekoa da, *La Gaceta del Norte*-n idatzirikoa artikulua batean (1912/02/14), emigrazioa ongi bideratzeko beharra ikusten du eta emigranteari babesa eman behar zaiola ere: «...parece natural que se tomen medidas que favorezcan al emigrado vasco, como hacen los alemanes mediante la hermosa asociación San Rafael o Raphaëlverein».

⁶⁷ Adibide gisara *El Anunciador Vitoriano*-n Plaza Euskarari buruzko notizia aurkitzen dugu (1890/06/15) edo *La Gaceta del Norte*-n lehenago aipatu dugun Irigoyenen artikulua (1912/02/14).

⁶⁸ *El Anunciador Vitoriano* (1884/04/17 eta 1888/03/01).

⁶⁹ *La Libertad* (1927/06/10). Ikusi ere José Colá y Goitik idatzitakoa: *El Anunciador Vitoriano* (1882/10/26): «...Las simpatías de todas clases sociales son para los euskaros: un vasco la mejor recomendación la lleva consigo».

emigrantes vascos en América».⁷⁰ Adibiderik ipintzekotan, *Euzkadi* egunkarian 1929an kaleratu zen artikulu hau ipin daiteke, euskaldunen goraipamen hutsa baita:

La inmensa mayoría de los vascos emigrados abandonaron el caserío, atravesaron el océano y se establecieron en los campos americanos sin preparación cultural, sin reservas económicas, sin conocer otro idioma que el de sus apellidos. Pero levaron consigo lo que no podían dejar mientras vivían: aquella fortaleza de espíritu y clarividencia adquiridas en la soledad de las montañas patrias. Y con ellas la característica honradez de gentes profundamente religiosas, cuyo genio fue moldeado durante largas generaciones por el Evangelio, esos vascos desalmados, al parecer motivo de compasión de las clases letradas, triunfaron en el norte y sur de América; en las pampas argentinas y en las montañas californianas: triunfaron en todas partes.⁷¹

Aitzinean nabarmendu ziren horien artean aurkitzen dira Amerikako konkistan eta bertako hiri nagusien fundazioan parte hartu zuten pertsonaiak⁷², erlijio kristaua hedatu zutenak —Zumarraga, Pedro de Rentería...—⁷³, Hego Amerikako errepublikak espainiar inperiotik libratzen lagundu zuten euskaldunak eta hango gobernuetan postu garrantzitsuak jaso zituztenak —Urdaneta, Bolívar, Iturbide...—⁷⁴.

XX. mendean aurrera egin ahala, ugaritzen den beste notizia mota bat Amerikako gobernuak immigrazioari jarritako trabak dira, bertan gauzatzen diren krisiak eta lan falta aitzakiatzat harturik, immigrazioari murrizketak egingo dizkiote eta kasu askotan immigrante osasuntsu eta egokienak hartu nahi izango dituzte, bakarrik hori da behintzat Euskal Herriko egunkariak bertaratzen dutena: «Se limita la entrada de extranjeros en la Argentina» zihoen *Excelsior* egunkariak bere notizia batean⁷⁵, gobernu batzuek ideologiaren araberako bereizketa bat ere egitea erabaki omen zuten, ideia erradikalak zituztenak baztertuz⁷⁶, politikarekin zerikusia zuenik ere ez zuten onartzen eta funtsean «extranjeros indeseables que albergan propósitos de hacer propaganda sediciosa», *Diario de Navarra* 1935ean Peruko Gobernuak kaleratutako dekretu bati buruz esaten zuen bezala.⁷⁷ Emigrantearen irudiari baldintzak jartzen hasiak omen ziren beraz; aipagarria da, zenbait artikulutan penintsulako «iparraldeko» emigrantearen eta «hegoaldeko» emigrantearen arteko konparaketa bat nola egiten zen, lehenak langileak eta sufrituak ziren bitartean, bigarrenek bizi-zalekeria eta arazoak ekartzen omen zituzten, *El Pueblo Vasco*-k zioen bezala, «hidalgo espainiarraren» izaera alferra omen zuten haietako askok⁷⁸. Beste pasarte honetan, berriz, euskaldunaren eta Espainiako iparraldean bizi direnen bertuteak bereziki azpimarratzen dira:

Bien conocidas son de todos, las excelentes cualidades que los habitantes del Norte de España poseen en diversas manifestaciones del trabajo, honradez, iniciativa y perseverancia, lo que les ha conducido en muchas ocasiones a desempeñar pepeles importantes. El vasco se encuentra en todas partes del globo

⁷⁰ Alvarez; Tapiz (1996: 242).

⁷¹ *Euzkadi* (1929/08/01) [Autorea: Kizkitza]. Hala moduzko hamaika artikulu idatzi ziren *Bizkaitarra* (1909/01/23, 1929/04/10 eta 1910/11/05) eta *Aberrri* (1923/07/24, 26 eta 1923/08/04) egunkarietan, baina *Euzkadi* izan zen, bere difusio eta iraupen luzeagatik artikulu gehien kaleratu zuena.

⁷² *El Fuerista* (1892/03/08). Legazpi-ren goraipamen bat dugu artikulu hau.

⁷³ *Euzkadi* (1926/08/17) [Autorea: Kizkitza].

⁷⁴ *Bizkaitarra* (1910/11/05).

⁷⁵ *Excelsior* (1933/09/30).

⁷⁶ Ibid. (1933/03/19): «El Gobierno Argentino ha publicado un decreto por el que ordena la deportación de numerosos comunistas y afiliados a la Maffia».

⁷⁷ *Diario de Navarra* (1935/07/07). Artikulu interesgarri honetan jartzen duenez, dekretu honetaz salbu egongo dira zientifikoak, ikasleak eta turistak.

⁷⁸ *El Pueblo Vasco* (1912/01/07).

y en todas partes sobresale por su inteligencia y hábitos de trabajo. En América los más ricos estancieros, los más acaudalados comerciantes, los que son verdaderamente ejemplo vivo de los que puede la constancia y la honradez aplicadas en lejanas tierras al trabajo, son en gran parte los vascos.⁷⁹

Hegoaldekoak ez omen ziren Amerikako gobernuztat oso langile finak, ez zituzten nonbait gustuko. Andaluziarrak esaterako, Argentinako Gobernuak ez zituen ikusi ere egin nahi eta emigrazio-agenteei andaluziarrak ez erreklutatze gonbitea egiten zien: «Por no adaptarse su carácter a la vida que hacen los naturales de los pueblos de La Plata, lo cual da ocasión a frecuentes disgustos que más de una vez produjeron lamentables desenlaces»⁸⁰. Hegoaldeko eta iparraldeko pertsonen arteko konparaketa hau ez zen Espainian edo Euskal Herrian soilik egiten, Europa guztirako balio zuen ideia bat zen hau, Europa iparraldeko bizilagunak langileagoak eta modu berean berritzaileagoak ziren, ideia horren berri Blanca Sanchez-ek ematen digu migrazio-prozesuei buruzko bere ikerlanean⁸¹, bertan azaltzen duenez, Argentinan alarma piztu zen Italiatik eta Espainiatik joandako immigrante gehiegi zegoelako «nacionalidades en principio no deseadas»; iparraldekoak, berriz, «gorengo zibilizazio» baten jabe ziren.

III. 3. Ondorio nagusiak

Artikulu honekin amaitzeko, 1876 eta 1936 arteko Euskal Herriko prentsan emigrazioaren eta emigrantearen irudiari buruzko iritzian kontraesan handiak zeudela garbi geratu dela esan behar da. Modu orokor batean prentsak emigrazioaren kontra egin zuela ez dago zalantzarik, gainera, emigrantearen irudia azaltzean, narriatze-prozesu bat jasaten zuela ikus daiteke, prentsak, emigrantea Amerikara zihoanean, bertan degradatu egiten zela ematen du aditzera. Ikuspegi nagusia dugu hau, fisikoki, psikologikoki eta moralaren aldetik ere degradatzen da emigrantea eta horretan ez dago eztabaidarik egunkariaren ustez.

Baina eztabaidarik ez dagoen arren, ñabardurak eta kontraesanak badaude. Izan ere, ohartu gara nola kronologikoki aurrera egiten den heinean, XX. mendean barna sartzen garen heinean, emigrantearen irudia gero eta difuminatuagoa azaltzen den, kontraesanak ugartu egiten direna. Izan ere, prentsaren iritzi nagusia emigrazioa kalte handitzat hartzea bada ere, beste zenbait notiziatan, emigrantea nola aberasten den kontatzen da eta gainera emigrante horren izaera goraiatzen da ere, emigrazioaren benetako «apologia» eginez. Azkenik, esan beharra dago, prentsak emigrazioaren kontrako borroka hori eramaten zuen bitartean —emigrantearen irudia narriatuz, autoritateak kritikatu, amerikar lurraldeak gutxietsiz...—, emigrazioak aurrera egin zuela eta Amerikara zihoazen pertsonen kopurua handituz joan zela urtetik urtera; hor geratzen da, beraz, kontraesan handiena, prentsak azaldu zuen iritzi hori gizarateak ez zuela bereganatu frogatzen duena.

⁷⁹ *La Libertad* (1904/06/21) [Autorea: Antonio Tourham]. *El Nervión* egunkariak, berriz, emigranteen erreklutazioa batez ere «iparraldeko probintzietatik» egiten zela dio 1900eko berri honetan: «Hay que hacer enérgica campaña contra lo alagüños ofrecimientos de los que quieren sacar de España, y principalmente de las provincias del norte, brazos robustos, cuerpos vigorosos endurecidos en el duro trabajo a que en estas provincias se rinde verdadero culto».

⁸⁰ *El Gorbea* (1889/10/15).

⁸¹ Alonso (2002: 26).

Bibliografia

- Alonso, B. (2002): "La época de las grandes migraciones: Desde mediados del siglo XIX a 1930", *Colección Mediterraneo Económico: Procesos migratorios, economía y personas*, Instituto de Estudios Socioeconómicos de Cajamar, 1, 17-32.
- Alvarez, O.; Tapiz, J. M. (1996): "Prensa nacionalista vasca y emigración a América", *Anuario de Estudios Americanos*-eko separata, III. alea, 1. zk., Sevilla, 233-260.
- Alvarez, O. (1998): "Urruñako 1853ko Euskal Jaiak, Ameriketarako emigrazioa eta Eliza", in *Antoine d'Abadie 1897-1997. Congreso Internacional (Hendaye. 1997)*, Eusko Ikaskuntza, Euskaltzaindia, Donostia/Bilbo, 389-397.
- _____, (1999): "La poesía popular en lengua vasca ante la guerra de Cuba (1895-1898)", in A. Escudero, M. L. Laviana (koord.), *España y las Antillas: el 98 y más*, Sevillako Diputazioa, Sevilla, 179-197.
- _____, (2000): "Opinión pública y vida municipal ante la Guerra de Cuba (Portugalete, 1895-1898)", in Morales F. (koord.) *XIII Coloquio de Historia Canario-Americana / VIII Congreso Internacional de Historia de América AEA*, Ediciones del Cabildo de Gran Canaria, Las Palmas de Gran Canaria, 240-251.
- _____, (2004): "De 'America y los vascos' a la 'octava provincia': 20 años de historiografía sobre emigración y presencia vasca en las Américas", lan argitaragabea, Vitoria-Gasteiz.
- Arrieta, A.M. (1992): *Emigración alavesa a América en el siglo XIX*, Eusko Jaurlaritza, Vitoria-Gasteiz.
- Azcona, J. M.; Garcia-Albi, I.; Muru, F. (1992): *Historia de la emigración vasca a Argentina en el s.XX*, Eusko Jaurlaritza, Gasteiz.
- Blanco, J. A. (1996): "El Norte de Castilla ante la guerra de Cuba (1895-1898)", in *Investigaciones Históricas. Epoca Moderna y Contemporanea*, Salamankako Unibertsitatea, 16, 177-207.
- Braojos, A. (1999): "El 98 cubano en la prensa ilustrada española", in *España y las Antillas: el 98 y más*, Sevillako Unibertsitatea, 215-246.
- De Quiroga, P. (1555): "Determinismo geográfico del Perú", *Coloquios de la Verdad*.
- *Chiesa e Mobilità Umana*, Centro Studi Emigrazione, Roma, 1985.
- Escobedo, R.; De Zaballa, A.; Alvarez, O. (zuzk.) (1996): *Emigración y redes sociales de los vascos en América*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- Fernandez de Pinedo, E. (1993): *La emigración vasca a América. Siglos XIX y XX*, Júcar, Madril.
- Martir de Angleria, P. (1530): *Décadas del Nuevo Mundo*, IV. lib.
- Mehats, C. (1999): *L'emigración basque aux Amériques XIXe -XXe siècles*, Toulouseko Unibertsitatea [argitaragabea].
- Muru, F. (1996): "Prensa local y emigración vasca contemporánea (siglos XIX y XX)", in R. Escobedo (arg.) *Emigración y redes sociales de los vascos en América*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- Ruiz, M. A. (1996): *Sevilla e Hispanoamerica: Prensa y opinión pública tras el desastre del 98*, Escuela de Estudios Hispanoamericanos, Sevilla.
- Sanchez, J. J. (1993): "Desastre del 98 y la prensa navarra", in *Congreso General de Historia de Navarra (1990, Iruñea eta Lizarra)*, Príncipe de Viana, 557-563.
- Santillan, E. (1992): "La prensa de Pontevedra en 1898: Una visión de la Guerra de Cuba", *Pontevedra. Revista de Estudios Provinciales*, 8-9, 147-156.
- Santiso, M. C. (1998): *Los vascos y América: Cien años de Torrente migratorio hacia América: Diáspora vasca y enganchadores (1830-1930)*, BBV Fundazioa, Bilbo.
- Sevilla, R. (1986): "La intervención norteamericana en Cuba y la opinión pública andaluza", *Anuario de Estudios Americanos*, 43, 469-516.
- _____, (1998)a: "España-Cuba, 1898: Prensa y Opinión Pública", in *Cuba entre dos revoluciones. Un siglo de historia y cultura cubanas*, Sevillako Diputazioa, 31-41.
- _____, (1998)b: "¿'Opinión publica' frente a 'opinion publicada'? 1898: La cuestión cubana", *Revista de Indias*, 58 (212), 255-276.
- Sori, E. (2003): "Emigración Agents in the History of European and Italian Emigration", *Aemi Journal*, 2003, 1-3.
- Soroa, M. (1988): *Euskal Naparren Joera edo Emigrazioa*, Euskal Editoreen Elkarte, 137-147 [José Colá y Goitiren *La emigración vasco-navarra*-ren itzulpena].